

Az *Önismeret* szerkezeti kérdései

A döblingi korszak a már lezártnak tűnő Széchenyi életpályát egy olyan, az életmű egészét kiszélesítő fejezettel toldja meg, amely azért tekinthető aktívnek, mert Széchenyi képes a szabadságharc bukása utáni mélységből újra úgy felemelkedni, hogy az adott helyzetben, az önkényuralom szorításában is meg tudja találni a politikai cselekvés eszközt. Kosáry Domokos a legsajátosabbnak éppen azt tartja, hogy „Széchenyi keze Döblingtől még egyszer elérte a nemzetközi politikát” (*Széchenyi Döblingben*. Bp., 1981. 8.).

A cselekvésre való felkészülés jegyében keletkezett ennek a korszaknak a legterjedelmesebb és legösszetettebb alkotása, az *Önismeret*. Sajátos, és Széchenyre jellemző, hogy amikor a pokoljárás és hallgatás hosszú évei után megszólal, akkor „nem az önmagának minden áron való igazolását, hanem a történelem igazságos ítéletét keresi” (Spira György). Igazságkeresésének a következetessége eredményezi, hogy az egyhuzamban írt mű az alkotás folyamatában mindvégig módosul, mert a Széchenyre ható történelmi és politikai események alakították a mű tartalmát, és formálták az írói célkitűzést. Az *önismeret*re nevelés jelentette azt a globális célt, vázlatos tervet, amellyel Széchenyi nekifog az *Önismeret* megszövegezéséhez. De ezt a címet akkor sem változtatja meg, mikor az *önismeret*ből mint az emberi bölcsesség legmélyebb sarkalatából kiinduló, az ember feladatait, cselekvési körét, az emberi lét értelmét kutató elmélkedései átnőttek a fennálló kormányzási rendszer elleni bírálatba, majd később megsemmisítő politikai szatírába. Ily módon az *Önismeret* nemcsak a döblingi korszak írói fejlődéstörténetét tükrözi a föleszméléstől a politikai cselekvés vállalásáig, hanem mintegy összegzi Széchenyi pályájának gazdag tapasztalatait: olyan alkotás, amelyben benne van a reformkori Széchenyi gondolatvilága, 1848 Széchenyije, és a történelmi katasztrófák után mindent még egyszer átgondoló és kiutat kereső Széchenyi: a filozófus, a moralista, a politikus, az író.

Az *Önismeret* szerkezeti tagolásának a kérdésköre azért kulcsfontosságú, mert ennyire terjedelmes, összetett, az alkotás folyamatában mindvégig módosuló, több műfajjal érintkező alkotásról van szó. A szerkezet kérdésének a jelentőségét bizonyítja az is, hogy a mű értelmezésének a története mindvégig szorosan kapcsolódott a szerkezeti tagolás kérdésköréhez.

Az *Önismeret*et vizsgáló, elemző, minősítő szakirodalom álláspontja egységes a mű keletkezéséről és a döblingi írói hagyatékban elfoglalt helyét, jelentőségét illetően. Szembetűnő viszont a véleménykülönbség a mű szerkezetére vonatkozóan, ez pedig jelentős különbségeket eredményez a mű értelmezésében is.

Azok a kutatók, akik úgy vélték, hogy a műnek egyáltalán nincs is szerkezete, az egységes alkotás részeit önálló műveknek tekintették. Így jelenttette meg Károlyi Árpád az *Önismeretről* leválasztva önálló műként annak egy részét *Nagy Magyar Szatíra* címmel.

Azoknál a kutatóknál is, akik már egyetlen alkotásnak minősítik az *Önismeretet*, az értelmezésben szintén eltérő álláspontok alakulnak ki annak függvényében, hogy milyen szerkezeti egységeket különítenek el, illetve hogyan értékelik a részek egymáshoz való viszonyát.

Az eddig megjelent szakirodalom eredményeit összegezve megállapítható, hogy az *Önismeret* szerkezetének a vizsgálatában a következő szempontok érvényesültek: formai jegyek; tartalmi, tematikai vonatkozások előbb mereven összekapcsolva a formális szempontokkal, majd később azoktól függetlenül; a mű keletkezéstörténete beleágyazva a történelmi háttér szélesebb összefüggéseibe; az írói fejlődéstörténet, írói célkitűzés, írói hangnem alakulása. Felvillannak már még nem következetesen érvényesített szempontok: a stílus, írói megnyilatkozás sajátos formái (például: párbeszédes forma jelenléte a *Szatír*ban); írói jelenlét (Sashegyi Oszkár hívja fel a figyelmet arra, hogy míg az első két részben jelen van az író, a harmadik részben már rejtőzködik); az író eszmevilága (Kosáry szembesíti Széchenyi elképzeléseit a nemzetközi politika tényállásaival).

Az eddig érvényesített szempontok a mű egészének értelmezését árnyalták, amennyiben részleteiben feltárták mindazt, ami a szöveg érthetősége szempontjából kiindulópont: ki, mikor, hol, kinek írta, mit akart kifejezni vele, milyen hatást akart elérni. A mű szerkezetének a vizsgálatában is hasznosítható támpontokat nyújtanak. De nem körvonalazódott egy olyan elemzési eljárás, amely egységes szempontokat biztosít nemcsak a mű egészének, hanem részecnek a vizsgálatában is, amely lehetővé tenné, hogy minden szempont beépülhessen az elemzésbe.

Azért van erre szükség, mert a különböző szempontok szerint végigvezetett elemzések a szerkezetre vonatkozóan egyrészt csak a nagy szerkezeti egységeket határolják el; a szerkezeti határok megállapításában átfedések, illetve különbségek vannak; másrészt a kisebb egységek elkülönítése csak tematikai szempontok szerint történt meg; és végül, nem rajzol fel olyan kompozíciós vázat, amelyen megnyugtató módon nemcsak a nagy egységek, hanem a kisebbek is elhelyezhetők; nem fedi föl azokat a szerkesztési eljárásokat, amelyek szerint kiépül az egész mű, nem tárja fel a mondanivalót szöveggé rendszerező elvet.

Az eddigi *Önismeret*-elemzésekben még fel nem használt, de a szövegelemzésben már kipróbált eljárások és érvényesített szempontok nyújtanak lehetősé-

get egy olyan elemzési modell kialakítására, amely alapján átfogható egy olyan nagy terjedelmű, összetett, szerteágazó alkotás, mint az *Önismeret*.

A szövegszintek szerinti elemzés több szempontból is előnyös: egységes szempontokat biztosít, és a szöveg egészét átfogja, mégpedig úgy, hogy a kiépülés folyamata is felfedhető, a rész—egész viszonya kölcsönhatásukban vizsgálható. Megadja az elemzés menetét a legalsó és legegyszerűbb szinttől a legfelső és legösszetettebb szintig. Biztosítja a lebontást is, a részek vizsgálatát, amelyek láncszemnyi egységként szolgálják az egész kiépülését. Végül szövegből indul ki, és a szemantikai szinten megvalósuló kontextuális jelentés irányából válik értelmezhetővé a pragmatikai szinten kiteljesedő szituacionális jelentés.

A szövegszintek szerinti elemzésnek még az is nagy előnye, hogy eredményeit be lehet kapcsolni a szövegszerkezeti modellek szerinti vizsgálatba, amelyek alapján nyomon követhető: a szöveg tartalmának egybeszerveződése milyen szövegszervező elvek alapján megy végbe; a kisebb tartalmi egységek hasonló megformáltságuk révén hogyan kapcsolódnak egymáshoz és az egészhez; a szuperstruktúra szintjén pedig azt érdemes megvizsgálni, hogy a különböző szövegtípusok, szövegfajták jellemzői közül melyik milyen arányban és milyen sorrendben jut szerephez, mert éppen ez az arány és sorrend lehet a meghatározója a szövegszerkezeti struktúráknak minden egyes szinten.

Az alábbiakban a szövegszinteken végigvezetett elemzések néhány olyan tanulságát próbálom felvázolni, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak a szerkezeti kérdésekhez.

Az előre- és hátrautalás szintaktikai eszközeinek a vizsgálatával, változatos szerepkörüknek a feltáráásával Széchenyi szövegalkotási módozatának olyan sajátossága közelíthető meg, mint a bonyolultság és szerteágazás. Talán éppen azért, mert annyira szerteágazó a téma kifejtése, ezért teremtődik meg a mondat és bekezdések szintjén a szoros együvértartozás nyelvi eszközökkel nemcsak jelölt, hanem nagyon gyakran kiemelt kapcsolata.

A szövegegység megteremtésében fontos szerepet betöltő szintaktikai eszközök (névmások, kérdőszók, névmási eredetű határozószók) szerepkörének a változása kapcsolódik az írói jelenlét kérdésköréhez, ez pedig szoros kapcsolatban van a mű nagy részeinek a kiépülésével. A mű első két részében, az *Elmélkedésekben* és a *Vádiratban* ezek az eszközök kapcsolódva az írói jelenléthez kiemelik az író személyes állásfoglalását; a harmadik részben, a *Szatírában*, amely teljes egészében párbeszédre épül, a névmások szövegbeli szerepe szerint lehet nyomon követni, hogy ennek a résznek a főszereplője, Bach, éppen a saját vagy mások véleményét tolmácsolja.

A szemantikai szinten feltárhatók a szöveg tágabb keretén belül érvényesülő olyan szerkesztési eljárások, amelyek a szemantikai kapcsolatok alapján létesült

egységeket egybekapcsolják, és amelyek az összefüggések, szerkezetek olyan sajátos elrendeződéseit eredményezik, amelyek az író szövegalkotási módozatának legjellemzőbb vonásait fedik fel.

A szöveg nagyobb egységei között létesülő logikai kapcsolatoknak a tanulmányozása azért fontos, mert a szövegnek, mint szerves egésznek a kiépülésében meghatározó szerepe van annak, hogy ezek a logikai kapcsolatok hogyan, miként épülnek ki. A szövegegység megteremtésében betöltött szerepük pragmatikai szinten tovább gazdagodik, mert a logikai kapcsolatok kiépülése gondolkodásmódhoz, ez pedig világmodellhez kapcsolt. Ezt példázni lehet azzal, hogyan fejti ki ugyanazt a témát a *Vádiratban* Széchenyi, és hogyan formálja meg akkor, amikor ugyanaz Bach előadásában hangzik el.

Széchenyi szövegalkotásában két alapvető szerkesztési eljárás érvényesül: a kibontó (analitikus) és az összerakó (szintetikus). Ez a két eljárás egymást sajátosan kiegészítve, különböző módon variálódva az alapját képezi annak a bonyolult, összetett, és egyben nagyon sajátos szövegszerkesztési folyamatnak, amely során egy olyan terjedelmes, szerteágazó, az írás folyamatában módosuló alkotás, mint az *Önismeret*, mégis egységes művé szerveződik.

Az analitikus szerkesztéssel bevezetett téma vízszintes és függőleges irányban is kibontakozik. Vízszintes irányú kibontása nagyfokú szerteágazást eredményez. A témát, miközben új és új résztémák sorát kapcsolja hozzá, úgy bontja ki, hogy több szemszögből, több oldalról megvizsgálja. Függőleges irányban, mélységében is kibontja a témát, lebontja a gyökérig, a tovább már nem bonthatóig. A gyökérig való lebontás mozzanata a pragmatikai szinten világít rá arra, hogy Széchenyi szerint a helyes értelmezés lényege abban áll, hogy a jelenségek igazi mivoltát a gyökeréig kell felfogni.

Az összerakó szerkesztési eljárással az alaptémához kapcsolódó, résztémák alkotta, sokszor már eleve szövevényes egységeket strukturálja nagyobb egységekké. Ebben az eljárásban is nyomon követhető a vízszintes és függőleges irányban való szerveződés. Vízszintes síkon történik meg az összegezés: a szerteágazó részeket egybefogja, összekapcsolja, és, mielőtt tovább lépne a téma tárgyalásában, rendszerezi. Ez az eljárás következetesen érvényesül a mű egészében, és támpontot nyújt a szakaszhatárok, illetve a fejezetnyi egységek elhatárolásában: mert minden nagyobb egységet általában a részeket egybefogó áttekintés, összegezés zár le. Ez az eljárás a mű egészében tovább terjedve a szövegalkotás sajátosságává válik, olyan összetartó erővé, amely a mű nagyobb részei között úgy teremt kapcsolatot, hogy a szöveg egészéhez viszonyít. Ennek az összerakó eljárásnak köszönhető az is, hogy a terjedelmes mű elég távoli szerkezeti részei között is megteremtődik a kapcsolat. De ez az eljárás érint-

kezik azzal a stílus szintjén feltárható folyamattal, amelynek során szóképekből (metonímiákból és metaforákból) motívumok és jelképek alakulnak ki.

A szintézisteremtés függőleges irányban is megvalósul, mert az összegzés során is összekapcsolt egységeket is egyre szélesebb, tágabb és egyetemesebb összefüggésekbe ágyazza. Így épül ki szemantikai szinten az az összefüggésrendszer, amely a pragmatikai szinten értelmezve elvezet Széchenyi sajátos eszmerendszerének az értelmezéséhez.

A szövegszerkesztésnek abból a sajátosságából, hogy a lebontó és összerakó szerkesztési eljárások egymást kiegészítik, sajátos rend és ritmus szerint váltják egymást, fakad az, hogy a fejezetnyi egységek a mű kiépülése során egyre nagyobb terjedelműek; szemantikai szinten pedig egyre szövevényesebb kapcsolatrendszer épül ki.

A téma bevezetésének, a témák és résztémák kapcsolódásának szerkesztési eljárásait azért érdemes vizsgálni, mert a szövegszerveződés néhány olyan sajátossága tárható fel, amelyek a mű egészében alapvetően nem változnak, csak a megvalósítás eszközei gazdagodnak szüntelenül annak függvényében, hogy ezeket az eljárásokat hogyan variálja és kombinálja.

A téma bekapcsolódásának a nagyon változatos módozatai két, egymással ellentétes irányú eljárás alkalmazására épülnek. Az egyik: általános érvényű megállapítás, alapigazságnak elfogadott tétel, sarkigazság beemeléssel, idézésével jelöli meg a témát, amelyet majd kibont úgy, hogy az elmélettől, a teóriától jut el a tapasztalásig. A másik: gyakorlati, tapasztalati megfigyelésből indul ki, valamilyen célirányosan kiválasztott példából, vagy példázat értékű történetből, amellyel jelzi a témát, és amelyeket a levonható elméleti következtetések irányában bont ki. Mindkét eljárásnak fontos vonatkozása van pragmatikai szinten: arra hívja fel a figyelmet, hogy Széchenyi mindig szembeesíti a teóriát a tapasztalattal.

A témák és résztémák bekapcsolási módozatainak a feltárásával bizonyítható, hogy az *Önismeret* alaptémaként a mű egészén végigvonul, s mint ilyenek, a szöveg szerveződésében meghatározó szerepe van. Az egyes részek felépítési sajátosságait éppen az határozza meg, hogy a bennük kibontott témák, a hozzájuk kapcsolódó résztémák sokaságával milyen módon, közvetlenül vagy közvetlen, többszörös áttétel útján kapcsolódnak az alaptémához.

A szövegszintű stílusformák vizsgálata kapcsolatot teremt a szemantikai és pragmatikai szint között, mert lehetővé teszi, hogy szemantikai szinten feltárjuk az író stílusára jellemző jegyeket, de a stílusjegyek szövegen belüli funkciója már a művet szervező világmodellhez kapcsol, ez pedig pragmatikai szinten értelmezhető.

Itt csak néhány olyan jelenséget emelek ki, amelyek jellemzőek Széchenyi stílusára, és amelyeknek kiemelkedő szerepük van a szövegegység megteremtésében.

A műben egy olyan, a nyelv minden rétegét átfogó, gazdag szinonimarendszer épül ki, amely a szöveg szemantikai síkján tükrözi az író stílusának kifejezőerejét, pragmatikai szinten pedig Széchenyi világról alkotott képének, világmodelljének az összetettséget, bonyolultságát és sajátos belső rendjét. A szinonimiának mint jelenségnek fontos szerepe van a mű egészét behálózó, átfogó és éppen ezért strukturáló szerepű motívumrendszernek a kialakításában.

A szóképek előfordulási gyakorisága az egyik legjellemzőbb vonása az *Önismeret* egészének. Az alakításukban és alkalmazásukban bekövetkező változások éppen azért, mert csak a szöveg kiépülésének a folyamatában vizsgálhatók, két jelenségre világítanak rá: egyrészt fontos szerepük van a részek egymáshoz való kapcsolásában, illetve a rész és egész egységének a megteremtésében; másrészt a változások a világmodelltől függő értékrendhez kapcsolódnak. A szövegrészek alakításában és ezek nagyobb egységgé való szerveződésében betöltött szerepük összefügg azzal, hogy a szóképekből és ezek sajátos kapcsolódásaiból épül ki a művet átfogó jelkép- és motívumrendszer.

Tehát a szövegszintek szerinti elemzés alapján megállapítható, hogy az *Önismeret* egységes alkotás, amelynek nagy szerkezeti egységei szoros kapcsolatban állnak egymással. A műben kiépül egy olyan szerkezeti váz, amelyre ráépülnek a nagy szerkezeti egységek. Az a szervezőelv, amely egymáshoz kapcsolja a mű nagy egységeit, kapcsolja be az egészbe a kisebb egységeket.

A szövegszintek szerinti elemzés lehetővé teszi a szintek közötti szoros kapcsolatnak köszönhetően a stílus és eszmerendszer alakulásának párhuzamos vizsgálatát.

A szövegelemzésben alkalmazott szempontok érvényesítésével bekapcsolhatók az eddigi kutatás eredményei, de azok a kérdéskörök is, amelyeket még részleteiben nem vizsgáltak. A szerkezeti kérdésekhez és az eszmerendszer értelmezéséhez egyaránt kapcsolódó ilyen kérdéskörök: a jelkép- és motívumrendszer kiépülése és értelmezése; a közlésforma változásai, az írói jelenléthez kapcsolatlan; a fikció megteremtésének és kiépülésének a vizsgálata; a nagy témakörökben előforduló ismétlődések tanulmányozása; a Széchenyi eszmevilágában végbemenő átértékelődések vizsgálata.